

— szélsőségesen

Az Új Írásban megjelent filmnovellájában — **Ítélet** — történelmi témát dolgozott fel Kósa Ferenc és Csóori Sándor. Dózsát választották főhősül, az ő koráig, 1514-ig nyúltak vissza. Bizonyára nem szándékosan. Nálunk szokássá vált a történelmi feldolgozások tételeinek, tanulságainak aktualizálása, a művelőző korának időszerű kérdéseivel való összevetése. Akár helyes ez, akár vitatható, napjaink olvasója, filmnézője a történelmi téma feldolgozásában nemcsak egy régen-volt kor újra-megjelenítését, életre keltését látja, a többnyire a nagyon áttételesen neki is szóló elvont tanulságokkal sem elégszik meg. A mai művelőző bizony a maga korát keresi a régi kor dbrázolatában is: kétségeit, választási kétségeire, ellentmondásait, azok feloldását. Túlzott ez az igény? Hagyjuk megválaszolatlanul a kérdést, amivel viszont válasz nélkül is számolnia kell az alkotónak — ha kevesli a főtebb körvonalazott igényt, ha (mint jogosulatlant) el is utasítja. De kissé hamis nyomon járunk. Hiszen a jelen alkotója — még ha nem a szocialista realizmus forma- és eszmévilágának körén belül munkálkodik is — már szelhetett azzal a gyakorlattal, amely a múlt felé fordulást a jelenről való meneküléssé minősítette. A ma művésze, ha nem lelkiismeret nélkül, ha ad valamit a mesterségére, már szándékosan fordul a múltba, úgy igyekszik megvallatni, hogy e vallomás végeredménye a jelenhez is szóljon. Ha a múltba kiáltja is kérdéseit, tudja, hogy visszahangra is számíthat, és az echo talán nem tanulságatlan feleleteknek is hordozója lesz. Ki tudatosan csinálja ezt, ki ösztönösen. Napjainkban a hangsúlyozott tudatosság a divatozóbb. A végeredmény azonban mindkét esetben ugyanaz.

Kósa Ferenc és Csóori Sándor előtt sem lehetett kétséges egyetlen pillanattal sem az, hogy amit a múlt történelméről kibányásznak, azt tanulságként, de legalábbis összevetési mérceként használják majd hasznosítani szeretné a feltételek-elvekben mind nagyobb tudatosságra törvő jelen is. Talán igazolást keresve, talán kéteyleire várva nyugtató feloldást, esetleg mások érveire hatáson ellenérvet? Újra tartózkodjunk a választól. Légyenek a kérdések is elegendők...

Kósa és Csóori olyan helyzeteket ábrázolt, olyan problémákat vetett fel, olyan ellentmondásokat próbált feloldani, olyan eszméket bontott ki, amelyeken ma is vitatkoznak. Ezzel azonban egyetemesen aktuális lett minden tézisük, minden végeredményük, minden kiélezett filmnovellabeli helyzetük. Talán tudták ezt, talán akarták is, talán nem, annak ők lehetnének a megmondhatói. Am a szándékuk itt már mindenképpen másodlagosak, de inkább sokadlagosak. S ha ma beszélünk a forradalomról, a forradalmarról, a forradalom erkölcsének és a forradalmi terror jogosságának vagy jogellenességének kritériumairól, ha ma beszéljük a forradalom jellemzőit, akkor számolnunk kell azzal, hogy bármilyen messze szeljük vissza a lepergett időben, óhatatlanul a ma vitába is bele fogunk szólni. A némi kihagyásokkal békésen egymás mellett élő két világrendszert hível gyökeresen ellentétes nézeteket vallanak a fent körvonalazott kérdésekről. De viták folynak a szocializmus táborán belül is. És ismeretes, a vita nem korlátozódik a politikai praktikum napi vagy nagyobb intervallumú téziseinek megvitélére, hanem kiterjed a marxista elmélet terénre is. Jól tudjuk, nemcsak szovjet álláspont van. Van kínai is. Sőt kubai is. Sőt jugoszláv is és román is. A forradalom, a forradalmi terror, a forradalmi morál minősítését is beleértve. Így bizony könnyen előfordulhat, hogy egy múltban játszódozó mű téziseiben, tanulságainak summázataiban a maga következtetéseinek végeredményeire ismer valamelyik vitázó fél. Vagy ellenérveket igyekszik valamit kiolvasni a témával rokon témákat boncolgató műalkotásból. Ha úgy tekinék, azt így és ezért próbálja aktualizálni.

Tévedés lenne azonban ennél a megállapítással leállni. Erőszakolt általánosítás volna csupán az aktualizációra ügyelni, hiszen az aktualizáció lényében hordja időszerűségének egyfajta korlátozottságát, amely érvényességének bizonyos időszakosnyit tartományt szab. A műalkotás ellenben óhatatlanul (már csak jellegéből következően is) huzamosabb hatásra tör, esetleg korszakokon, vagy különösen szerezésében korszakok során át kívánja mondandóját, tanulságait kamatoztatni, az egymást váltó nemzedékek övére is hasznára. Erősebbül fogalmazva tehát: a jó mű tálti az aktualitásokat, ezért hiba lenne meg azok megítélésére csupán hozzájuk viszonyított mérleget tenni. Am arról sem kell megfeledkeznünk, hogy az egyes aktualizások halandók ugyan, aktualizások azonban mindig vannak. A műnek tehát ki kell állnia az ak-

tualitások újabb és újabb próbáját is. Ha az aktualizálás a tárgytól nem független, ha az objektív helyzetet véve alapul, nem erőszakolt, és ha próbáját a mű kiállja, akkor egyben időtállóságról is újabb és újabb bizonyítékokat gyűjt. (S ha e bizonyítékok nem is kizárólagosak, számítani azért számítanak a mérlegeleskor.)

Igy talán érthető, miért találom természetesen, hogy Kósa és Csóori történelmi témát választva Dózsáról írt filmnovellát, hogy annak summázataiban igen vitatható aktualitást talált Rénny Péter, a hogy végezetül vele is vitatkoznak. E jelenségekben — szerintem — az erőszakoltságnak semmi látszata nem fedezhető fel. Ha pontos akarnék lenni, talán azt mondanám: ezt akár előre meg lehetett volna jósolni. Hogy sokan mégis gyanakodva szemlélik (mármint a vitát), az sajnos csupán annyit bizonyít, hogy olykor nemcsak a kritikai szellemmel van baj, hanem azzal a társadalmi-embéri közeggel is, amiben — aminek statisztikájával (statisztizálásával?) — ezek a folyamatok lejátszódnak. Mondjuk ki nyíltan: a közvélemény egy része még napjainkban is attól fél, hogy a vita után a vitatott filmnovellából nem lesz film — tehát adminisztratív intézkedésektől. S noha e feltételes reflex működését mind kevesebb jelenség szorgalmazza, a beldeződöttség azért még ma is hat, szinte automatikusan. Pedig nincs ebben a vitában semmi rossz (Eörsi István néhány bűjtött célszótól eltekintve).

Rényi bizonyos aktuális és elítélendő konzekvenciákat olvas ki a filmnovellából. Ne szaporítsuk a szót: erőszakoltság nélkül van-e mód a filmnovellával kapcsolatban ilyen következtetések levonására? Van. Kizárja-e az elemzett műalkotás a Rényi-féle interpretáció lehetőségét? Nem. Csak egyfajta értelmezést tesz-e lehetővé az ítélet? Nem. A többfajta értelmezés lehetőségét végiggondolva, annak, hogy a Rényi-féle magyarázat helyes lehet, kicsi vagy nagy a valószínűsége? Inkább nagy. (Ha egyszerűnek tűnt is e kérdés-felelet módszer, bizonyos félreértéseknek talán útját állhatja.)

Rényi támadja a Kósa és Csóori rajzolta Dózsa-képet, mert azt a szerzők — szerinte — glorifikálták, mert azt a filmnovella nem nagydobban is dobogóztat tanulságként, hanem eszményként idézi fel. A mű egészét így jellemzi: „Ha volt műalkotás, amelynek mondanivalója az, hogy a forradalom jeltája gyermekei, hogy a forradalmiság egyenlő az önpusztítással, akkor ez az.” Kemény szavak. De sok érvet sorakoztat fel igazolásukra. Logikai konstrukciójáról egy kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy egyes részleteiben talán szélsőségesség, de távolról sem fenyegető összedőléssel. A maga igazán a maga műfajában Rényi cikke legalább akkora erővel bizonyítja, mint az ítélet a sajátját — ugyancsak a maga műfajában. (Ezt nem döntő érvnek szántam, csak arra szerettem volna figyelmeztetni, hogy a követelményeket nem lenne szerencsés maximálni az egyik oldalon és leértékelni a másikon.) Tóth Dező igyekezetének nagyobbik részével azon munkálkodik, hogy megvédje az ítélet-et Rényi támadó érveivel szemben. Ahol ez a bizonyítási apparátus a filmnovella egyes tételeit túlságosan sarokba szorítja, ott igyekszik kikapukat nyitni. Ebből működésében igen nagy leleményről és intellektuális találékonyságról tesz bizonyosságot. Am mégis azt kell mondanunk, Rényi hatásosabban támadja a filmnovellát és Tóth kevésbé eredményesen védi, ami a vitát ugyan még el nem dönti, legfeljebb minősíti. De az kétségtelen, hogy az értelmezés meggyőző erejét tekintve az olvasó hajlamos arra, hogy a filmnovella Dózsáját inkább a Rényi, minsem a Tóth interpretálta Dózsaékat szemlélje. Ez viszont már jelent valamit az érdemi megítélés szempontjából is.

Személyes benyomásunk a filmnovella rajzolta Dózsa-képről az erőszak megszálta vezér vonásait véli felfedezni, aki — hozzák bár a filmnovella szerzői a legárgyaltabb és legkacifantosabb megoldások lehetőségét is felvillantó helyzetbe — a különböző sorakédekre az erőszakot látja a legközvetlenebb feleletnek. Vívódással nincsenek akkora erővel és hatással ábrázolva, hogy ezt a tényt csak részlegesen is kétségessé tennék. Amikor nem az erőszakhoz folyamodik, akkor cselekedeteinek logikáját egyfajta kiszámíthatatlan — a filmnovellában nem kellően motivált — véletlen szeszöl szakítja meg. Ez a cselekvési törés, ez a koncepció egészével való időszakos ón-szembe-fordulás az emberi kísérlettel szemlértéti a diktátorok hasonló cselekedeteire. Itt, ilyenkor talán már nem is a forradalomról van szó. Hanem az erőszakról magáról, amely

kétségkívül nagy apparátussal tobrózik a mű egészében, behatolva a legkisebb részletekbe. Az erőszak olyan bősége önti el ezt a filmnovellát, hogy ha nem ismerünk a két illusztris szerzőt, a hatásokat túlhalmozó dilettantizmusra kellene gyanakodnunk. Így viszont meg kell elégednünk a figyelmeztetéssel: ez együtt szok. És bármit akartak a szerzők, sőt, azt is meg merem kockáztatni: bármit állítanak, ez a naturalis szertelenséggel főlhalmozott erőszakgyűbeleg mindenképpen megfelelőképpen minősíti a filmnovellát. Erre Tóth Dező is célzó, és Rényi elesteműden utal rá: formai kérdések tűnik, de belőle kiindulva eljuthatunk a tartalom tájoltóságának indítékaihoz is.

Véleményünk is az: ez a Dózsa-portré alkalmassnak látszik arra, hogy a kétségkívül létező ultraradikalizmus, álforradalmiság kisajdítthassa, a maga eszményeinek megtestesülését lássa benne. Ezért azonban meg- igen, de el nem ítelhetjük. Kósa és Csóori nyilván nem a forradalom kódexet akarta megírni, Dózsa alakjába sűrítve. De abból, amit ábrázoltak, össze lehet állítani egyfajta kódexet. S ha e műalkotás hosszabb távú hatásának azt tekintjük, hogy segítségével az emberek hajlamosabbá válnak a dolgok lelkiismereti kérdéseket kezel megítélésére, arra, hogy bizonyos kiélezett helyzetekben igyekezzenek az emberségüknek leginkább megfelelő megoldást választani, akkor ennek megfelelően kell mindannyiunk e fentemlített kódexet is. A végeredmény óhatatlanul negatív. Elszántságot talán igen, de mérlegelet aligha tapasztalhat az olvasó azokon az oldalakon. A szerzők halmozták a kiélezett helyzeteket, amelyek — mint a természettudományokban a gondolat kísérletek — egyfajta állítást hivatottak bizonyítani. Ebben az esetben nevezetesen azt, hogy milyen mérhetetlenül nehéz helyzetben kell döntenie a forradalmi helyzetben cselekvő embernek. Már ebből is látható, hogy e helyzetkonstrukciók miért és mennyiben különböznek a természettudomány kedvelte gondolat kísérletektől. A szerzők újabb és újabb döntési megpróbáltatások tisztítózába hajszolják a döntésre hivatott főszereplőket azért, hogy végül természetes megnyilvánulásként könnyveljek el részükről az erőszak, mint egyedüli megoldást eszköz választását. Abszurditásában is tanulságos vállalkozás ez, mert végül kérelhetetlenül azt bizonyítja, hogy hiába az olykor valóban nagy írói erő, ezek az egymásra szaporodó válsághelyzetek utóllára önmaguk kiélezett voltát devalválják, no természetesen nem a komolyság elvonásig vagy megkérdőjelezéséig, de addig mindenképpen, hogy az olvasóban tudatosuljon: céljuk már nem a természetes végkonfliktus kifejtésének előkészítése, hanem egy mérőben teoretikus fikció szukcesszív alátámasztása. Nevezetesen: újból neitragasztóddással bizonyítani azt, amit a szerzők bizonyítani akarnak. Nem lévén ugyan híve a kínálókozó párhuzamok rögtön kiaknázásának, de azt kell mondanom, az ezeket a főhősöket emberi, filozófiai konfliktusok véletlen felidézésével olyannyira sarokba szorító, sakkmatolító helyzetek száma annyira szapora, hogy tíz vagy húsz olyan egzisztencialista regény is megérne belőlük, amely az ember cselekvési jogát, döntési szabadságát boncolgatja.

Lehet, hogy mindezt túlzás feltételezni részemről. Hiszen — **Eörsi** szavaival élve — Dózsa mindvégig akut forradalmi helyzetben cselekszik. Lehet, hogy elragadtott a hæv, a magam koncepcióját mentől tüzetesebben bizonyítandó. Lehet. Bizonyára akadhat kritikus, aki a filmnovella dialógussáiból olyan részmagállapításokat is kihávelyezhet, amelyek ellenkeznek, perelnek a mondanivalónak azzal a fő vonalával, amit az egész mű sugall. De arra nem képelek, hogy azt koriggálják. Még talán arra is csak olykor, ha motiválják.

Mint minden, magát jószándékúnak érző művelőző, a vitában végső soron magam is mindig a műalkotónak drukkolok. Hogy illesse őket bármivel, legyen végül mégis nekik igazuk. Nem tehetem másként az általam nagyrabecsült Kósa és Csóori esetében sem. Bár olyan lenne a film, hogy rácsaírna a kritikusokra. Mert ugyanazt mutatná, amit ők tekintenek kíváncsalmnak. Kétségek közötti remélve és jószólva mondom azonban ezt. Attól tartva, hogy ez a palackból kiengedett Dózsa már nem fog engedelmesskedni a filozófiáját esetleg koriggálni kívánó szándékunk.

Bár ne így lenne. És lehetnének gazdagabbak egy kiváló filmmel, amelynek tanulságai napjainkig érvet jelenünk szocialista nevelő formálására is vállalkozásnak.

PAPP ZOLTÁN